

The Earliest Occupation of Europe. Wil Roebroeks, Thijs Van Kolfschoten (eds.). University of Leiden, Leiden 1995. 332 strani, slike.

V uvodu knjige urednika navedeta, da je Evropa verjetno dobila svoje ime iz zapisov na Asirskih spomenikih, kjer so omenjali pot, ki jo opravi v enem dnevu sonce. *Asu* je " (dežela) vzhajajočega sonca" in *ereb* ali *irib* je " (dežela) teme" ali "zahajajočega sonca". Zaradi fonetične podobnosti se domneva, da je iz slednje besede nastal zemljepisni pojem Evropa.

Prav s simbolično "temo" sta urednika utemeljila potrebo po novi luči, ki bi nam osvetlila najstarejšo poselitev Evrope in evropskega dela Azije. In pričujočo knjigo sta predstavila kot to luč. Nastala je kot zbornik referatov, ki so bili predstavljeni na istoimenski konferenci, ki jo je organiziral Network on the Palaeolithic Occupation of Europe, v Centre Européen de Recherches Préhistoriques v Tautavelu v Franciji novembra leta 1993. Kljub temu, da so bili zbrani strokovnjaki iz različnih intelektualnih okolij in iz različnih šol prazgodovinske arheologije, se je na koncu konference večina strinjala, da je verjetno treba pri najstarejši poselitvi Evrope računati s časom okoli 600 000 let pred sedanostjo, kajti vse starejše najdbe naj bi izvirale iz dvomljivih skupkov in redki starejši primitivni artefakti brez kakršnih prepoznavnih *gestes techniques* bi potrebovali natančnejše analize kontekstov in datacij, da bi se lahko potrdila njihova avtentičnost.

Članki v prvem delu zbornika so urejeni po teritorialnem principu, po katerem avtor oziroma skupina avtorjev predstavi določeno območje, večinoma kraje, v katerih avtorji delujejo, v drugem delu pa so zbrane sinteze posameznih tematskih sklopov, kot so kamnita orodja, okolje, tehnike datiranja. V zadnjem članku sta urednika podala sklepe, ki so sledili iz vsebine posameznih člankov v zborniku.

V prvem članku, ki obravnava Iberski polotok, sta L. Raposo in M. Santonja izbrala tradicionalni način opisovanja starejšega paleolitika, kjer sta v uvodu sicer omenila prodniška orodja iz visokih teras Guadalquivirja, obale pri Cadizu in Guadix-Baza depresije, vendar sta jih zaradi nezanesljivih okoliščin najdb izločila iz nadaljnjega opisa. V nadaljevanju članka pa sta podala relativno kronologijo, ki bazira na favnističnih ostankih. Na koncu članka sta omenila kot najstarejše najdišče na jugovzhodu Iberskega polotoka Cúllar-Baza I, ki sta ga na osnovi favne datairala na začetek srednjega pleistocena.

Avtorja, ki sta oba strokovnjaka za acheuléen, sta se posvetila predvsem slednjemu in menita, da je treba biti pri vseh najdbah prodniških kultur zelo previden. Pri njuni analizi španskega acheuléena se je pokazalo, da notranje kronološke in kulturne delitve niso možne vse do konca srednjega pleistocena, ko se iz slednjega razvije micoquian oziroma končni acheuléen, kot ga imenujejo nekateri avtorji (najdišča Milharós, Solana del Zamborilo, El Castillo). Prav tako sta zaključila, da ni mogoče natančneje govoriti o začetkih acheuléena na Iberskem polotoku, kajti edina jasna ločnica je OIS 9, pred katero so pestnjaki na najdiščih redki (Pinedo, La Maya III, Laguna Medina), po njej pa postanejo številnejši (La Maya II, El Sartalejo, Monte do Famaco, Torralba, Ambrona).

Na koncu članka avtorja podata možnost, da bodo nadaljnje raziskave pokazale drugačne rezultate, kajti v času med konferenco in končno revizijo teksta leta 1995 so bili v Španiji odkriti novi hominidi in kamnita orodja v Atapuerci (plast TD4 do TD6) ter kamnita orodja v Fuente Nueva 3 in Barranco León pri Orceju. Te najdbe bi po njenem mnenju lahko pričale, da so hominidi, ki so bili pred milijonom let že prisotni na območju od Kavkaza do Maroka, prestopili Sredozemsko morje še pred časom, ki sta ga onadva podala v tekstu.

V drugem članku je M. Mussi predstavila najstarejšo poselitev Italije. Težava pri relativni kronologiji Italije je, da tvorijo osnovo kronologije favnistični skupki velikih sesalcev, ki imajo počasno evolucijo in zaradi tega relativna kronologija

ne dopušča velike natančnosti. V članku so predstavljena glavna najdišča, od katerih je treba posvetiti največ pozornosti najdišču Monte Poggiolo. Na njem so bili v prodnih plasteh odkriti kamniti artefakti nad plastmi morskih glin, ki so datirane na 1,4-1,3 Myr (milijonov let pred sedanostjo), od katerih je ena pokazala negativni paleomagnetizem in je torej starejša od 0,73 Myr. Geološko so prod korelirali s peščenimi plastmi, ki so dale starost 1 Myr, kar je tudi okvirna starost kamnitih orodij. Na površini depozitov je bilo odkritih 4000 odbitkov, od tega 220 orodij, izkopavanja pa so dodala še 1166 odbitkov in 153 jeder. Pri izkopavanjih je bilo odkritih le 12 retuširanih orodij. Zanimiv je tudi podatek, da so v bilizini odkrili še več enako starih najdišč, vendar ta še niso sistematično raziskana. To najdišče sem izpostavil zato, ker avtorica na koncu članka spet skeptično zavrne prisotnost človeka na Apeninskem polotoku v času pred 1 milijonom let in uvrsti najstarejša dobro znana najdišča v čas okoli 600 do 500 Kyr. To utemeljuje predvsem s težavami pri datiranju najdišča Isernia La Pineta, kjer je K/Ar metoda analize kristalov peska iz rečnega nanosa nad Sektorjem 1 t.3a dala datacijo 736±4 Kyr (tisoč let pred sedanostjo). Druge metode pa so dale starost od 680±6 Kyr do 730±7 Kyr, kar je v nasprotju s favno, kajti *Arvicola mosbachensis*, ki je mlajša oblika *Arvicola terrestris cantiana*, je v vseh ostalih evropskih najdiščih veliko mlajša. Prav tako so ostanki bizonov veliko bolj razviti proti moderni obliki, kot so na najdišču Venosa-Loreto v plasti A, ki naj bi bila 200 do 300 tisoč let mlajše.

Večje število najdišč, ki se v Italiji pojavijo v času po 600 Kyr, je avtorica razložila z bogastvom in raznovrstnostjo na-ravnih okolij v okviru majhnih razdalj, ki so omogočala preživetje nespecializiranim lovcem in nabiralcem. Druga težava je kulturna opredelitev italijanskih najdišč. Edini kriterij za opredelitev acheuléena je prisotnost pestnjakov, ti pa v italijanskih skupkih pogosto manjkajo. Njihovo odsonost na najdišču Monte Poggiolo je razlagala s tem, da so odkrili številna jedra, ki so podobna čoperjem in ki naj bi se uporabljal za iste aktivnosti kot pestnjaki na drugih najdiščih. V Isernii La Pineti naj jih ne bi izdelovali zaradi slabe kvalitete kremenca, ki je bil dostopen v bližini. Da bi lahko šlo za funkcionalne in ne kulturne razlike, kaže najdišče Venosa-Notarcirico, kjer so bile odkrite interstratificirane plasti s pestnjaki in brez njih. Na koncu se je avtorica spet obrnila na površino izkopane prostora in preko tega tudi na velikost vzorca ter na vprašanje, ali ta sploh lahko predstavlja reprezentativni del populacije, ki bi omogočil njeno kulturno opredelitev.

V članku o najstarejši poselitvi Balkana je A. Darlas uporabil zgolj najdišča z južnega dela Balkanskega polotoka. V evropskem delu Turčije je znano le najdišče Yarimbuzga, ki je na podlagi favne datirano v srednji pleistocen in vsebuje kameno industrijo brez pestnjakov.

V Grčiji je najpomembnejše najdišče Petralona, ki slovi predvsem zaradi najdbe hominidne lobanje, ki je bila pripisana vrsti *Homo heidelbergensis*. Žal najdiščne okoliščine niso bile nikoli jasno podane, zato je lobanja okvirno datirana v čas med 200 do 600 Kyr. V strokovnih krogih kroži govorica, da naj bi bila lobanja, ko je bila odkrita, zalepljena v kalcitno oblogo jamske stene nekaj deset centimetrov nad površjem sedimenta, tako da se je ne da korelirati s sedimenti. Favna, odkrita v jami, sodi v prvo polovico srednjega pleistocena, kamnito industrijo, ki naj bi bila zastopana v vseh plasteh, pa predstavljajo predvsem odbitki iz kvarcita in kosi boksita, ki naj bi bili uporabljeni kot orodja.

V Albaniji je bilo na najdišču Gajtan odkritih skupaj s srednjepleistocensko favno nekaj odbitkov iz kvarcita, čoperjev in nekaj orodij, ki so jih opredelili kot protopestnjake.

Na osnovi teh nekaj najdišč je avtor zaključil, da je bil južni Balkan zagotovo poseljen že v srednjem pleistocenu, saj so, kot trdi, odkrili na vsakem kraju, kjer so raziskovali, vsaj eno najdišče iz omenjenega obdobja.

V članku o najstarejši poselitvi Ruske nižine je N. D. Praslov najprej izpostavil dve težavi, ki sta se pokazali pri raziskovanju tega območja. V teoriji je namreč dolgo časa veljalo, da je bila Ruska nižina neposeljena do srednjega paleolitika in zato nihče ni iskal starejših najdišč. Predvsem pa je bilo ta zelo težko odkriti, kajti pokrajina je bila do danes zelo spremenjena, ker je od takrat do danes nekatere dele Ruske nižine dvakrat pokrila celinska poledenitev.

Velike količine vode, ki so prihajale iz talečega se celinskega ledu, so povzročile transgresije Kaspijskega jezera in Črnega morja, ki sta bili nekajkrat povezani preko Manyč depresije in sta tako ločili Kavkaz od Ruske nižine. Vsa štiri odkrita najdišča iz tega časa (Gerasimovka, Chrišači, Pogreby, Dubosary) so okvirno datirana v srednji pleistocen, žal pa njihova natančnejša časovna uvrstitev ni mogoča, kar pomeni, da se jih ne da uvrstiti v določena obdobja regresij in transgresij Kaspijskega jezera. Vsa štiri najdišča se nahajajo v pasu med območjem maksimalne transgresije Aralskega jezera in območjem največjega napredovanja kontinentalne poledenitve.

K. Valoch je v svoj članek zaobjel najstarejša najdišča z ozemlja, ki se razteza od vzhodnega dela srednje Evrope do jugovzhodne Evrope. Jedro članka predstavljajo najdišča z ozemlja Češke republike. Avtor je predstavil najdišče Beroun, ki je časovno uvrščeno v starejši pleistocen (skupek A III je iz obdobja dogodka Olduvai, A II je iz obdobja Matuyama in A I je iz začetka obdobja Brunhes). Na najdišču ni bilo odkritih nobenih favnističnih ostankov, domnevna orodja iz kvarcita pa so bila odkrita pomešana v produ. Tako ostaja umetna obdelava 82 kosov kvarcita vprašljiva. Podobno najdišče je Přezletice, kjer je bilo v štiri plasteh odkritih skoraj 900 domnevnih artefaktov. Zraven so bile odkrite še ožgane kosti, ožgani kamni, kosi oglja in struktura v bližini kurišča, ki jo nekateri razlagajo kot bivališče. Relativno je najdišče datirano po pozno Biharijski favni Templomhegy faze, absolutne datacije pa je dal paleomagnetizem in so 0,59-0,66, 0,62-0,66 in 0,75-0,89 Myr. Tudi s tega najdišča so vprašljiva orodja, ki so narejena iz lidita, ki ima slab in nepravilen prelom in pri katerem ni mogoče natančno ločiti obdelave od naravnih prelomov (ta lidit tvori geološko osnovo griča Zlatý kopec, ki se dviguje nad najdiščem).

Ostala v tekstu omenjena mlajša najdišča so Mušov, Ivaň, Brno-Červený kopec, Mladeč in Stránská skála. Poleg teh je predstavil tudi najdišče Trzebnica s Poljske, Vértesszöllös na Madžarskem, Korolevo v Ukrajini, Šandaljo na Hrvaškem in Tetoiu v Romuniji. Zaradi majhnega števila arheoloških najdb (ene same) je sicer podvomil v pravilnost uvrstitve Šandalije med arheološka najdišča, vendar jo je kljub vsemu obravnaval kot ostala. Posebne omembe vredno je tudi najdišče Dealul Mijlociu pri vasi Tetoiu v Romuniji, ki ga avtor le kratko omeni. Odkriti so bili trije majhni čoperji v plasti, ki bi sodila v dogodek Olduvai, ali točneje v mlajši del tega, kar bi pomenilo, da so artefakti stari okoli 1,7 milijona let. Nekoliko mlajše najdbe naj bi izvirale iz Romunije z najdišča Dealul Viilor in naj bi bile stare 1,2 Myr.

Na koncu je avtor zaključil, da najstarejši jasni sledovi poselitve sodijo v srednji pleistocen, vsa starejša najdišča pa so še vedno nekoliko dvomljiva.

V članku o najstarejši poselitvi območja med rekama Elbo in Saalo v Nemčiji je D. Mania posvetil vso pozornost predvsem dvema najdiščema, Bilzinglebnu in Schöningenu. Tako se je odločil najverjetneje zaradi izjemnega stanja ohranjenosti ostankov na obeh najdiščih. Na najdišču Bilzingsleben so zraven hominidnih ostankov odkrili tudi ostanke treh enostavnih bivališč, pred katerimi so ležala kurišča in kamnita nakovala, na katerih so razbijali kosti. Izjemnost Schöningena je odlična ohranjenost organskih ostankov na najdišču. V času pisanja članka je bilo odkritih že mnogo ostankov lesa, do prave senzacije pa je prišlo leta 1995, ko so bila odkrita tri lesena kopja in metalna palica (H. Thieme, Lower Palaeolithic hunting spears from Germany, *Nature* 385, 1997, str. 807-810). Najdbe z obeh

najdišč in z manjših, še neraziskanih najdišč v okolici, naj bi kulturno sodile v srednji acheuléen.

G. Bosinski je v svojem članku predstavil najstarejšo poselitev zahodnega dela centralne Evrope. V uvodu je predstavil vulkanizem tega področja, ki je z velikimi izbruhi vulkanskega prahu pokrtil celotno centralno Porenje in s tem ustvaril dobro osnovo za datiranje in stratigrafsko koreliranje najdišč. Ni se pa mogel izogniti tudi dejavnikom, ki so naknadno preoblikovali podbo pokrajine - kontinentalni poledenitvi, rečni erozi-ji in tvorjenju pulhice.

Osnovno stratigrafsko sekvenco z biostratigrafskimi podatki tvori geološka profila v Kärlichu in Ariendorfu, ki imata zvezno sedimentacijo, kar omogoča natančno datiranje. Na osnovi teh stratigrafskih podatkov in navezave na favnistične ostanke *Mimomys savini* so bila v starejši pleistocen uvrščena najdišča Kärlich A, Kärlich B_A in Kärlich B_B, kjer so bili odkriti kvarciti prodniki z domnevnimi sledmi odbijanja. V starejši del srednjega pleistocena (favnistični ostanki *Arvicola terrestris cantiana*, oziroma OIS 14-12) so bila uvrščena najdišča Kärlich G, Kärlich - spodnji del plasti H, Miesenheim I, Mauer in plast 30 z najdišča Achenheim. V pozni starejši paleolitik, ki je datiran v čas med 400 in 300 Kyr (OIS 11-9), sodita najdišči Kärlich Seeufer in travertin pri Kartsteinu. Začetek srednjega paleolitika na tem območju pa je Bosinski postavil v OIS 8. V povzetku je avtor spet pojasnil, da so jasni sledovi poselitve šele v srednjem pleistocenu, redka najdišča, ki pa bi lahko sodila v starejši pleistocen, pa imajo dvomljive ostanke kamnitih orodij.

Med članki najbolj izstopa prispevek J.- P. Raynala, L. Magoga in P. Bindona, ki so pisali o tephrofaktih in najstarejši poselitvi Centralnega masiva v Franciji. Lotili so se pregleda območja, kjer naj bi po trditvah francoskih arheologov obstajale že 2 Myr stare najdbe, hkrati pa so se podali na območje, ki je vulkansko aktivno že od miocena. Ker po njihovem mnenju vulkanizem in mrzav utvarjata prelome kamna, ki so podobni umetnim, so domnevali, da bodo tu našli mnogo psevdoodrodij, ki so jih poimenovali tephrofakte, ker naj bi imeli prelome, ki so nastali kot posledice vulkanizma. Tephrofakti so vedno iz surovine, ki se le slabo lomi in ki ni kremen, kar je značilno tudi za najstarejša domnevna kamnita orodja na tem območju.

Z analizo so obdelali 278 domnevnih orodij z domnevno 2 Myr stara najdišča Blassac-Les Battants, kjer se je na koncu pokazalo, da gre za naravno oblikovane kamne. Podobno se je odrezalo tudi domnevno najdišče Chilhac III, ki naj bi bilo staro med 1,8 do 1,9 Myr. Analiza je pokazala, da imajo domnevna orodja enako petrografska slika kot tephrofakti z Blassac-Les Battants. V zaključku so opozorili, da bo v prihodnje potrebno ponovno revidirati najstarejše arheološke ostanke v Centralnem masivu.

Pregled najstarejše poselitve severozahodne Evrope sta pripravila A. Tuffreau in P. Antoine. Največ pozornosti sta posvetila klasičnim acheuléenskim najdiščem iz bazena Somme (kompleks Abbeville, in najdišča na območju Cagnyja in Saint-Acheula). Najdbe, ki izvirajo iz rečnih depozitov, ki so bili odloženi pred mejo Brunhes-Matuyama, iz Gráce at Montieres, sta označila kot dvomljive in jih nista nadalje obravnavala, tako da so najstarejša najdišča iz časa OIS 15. Vsa najdišča v OIS 9 in pred OIS 9 so kulturno uvrščena v acheuléen. Ker večina pestnjakov izvira iz premešanih rečnih prodov in njihova starost ni najbolj zanesljiva, sta ponovno pozvala, da naj se opusti uporaba termina abbevillien tako v kronološkem kot tudi v tipološkem smislu, saj ločevanje ni mogoče, ker gre le za boljše in slabše izdelane pestnjake, kar pa ni stvar tipologije.

Do druge pomembne ugotovitve sta avtorja prišla pri obdelavi pestnjakov z najdišča Cagny-la-Garenne, kjer je bila odkrita serija pestnjakov s preparirano bazo, ki so imeli na eni strani z sebe odbit podolgovat odbitek, enak levallois odbitku. Na osnovi tega sta avtorja podala domnevo o konceptualni povezavi med izdelavo pestnjakov in levallois tehniko odbijanja.

Najstarejšo poselitev Britanskega otočja so predstavili M. B. Roberts, C. S. Gamble in D. R. Bridgland. Najdišča so razdelili v dve skupini. V tista, ki so nastala pred anglejskim glacialom (OIS 12) in tista po njem. Cromerijske starosti po konvencionalni glacialni shemi za Britansko otočje so Boxgrove, High Lodge, Kent's Cavern in Warren Hill, Hoxnianske starosti pa so Swanscombe, Clacton in Barnham.

Kljub temu, da je bilo najdišče High Lodge poseljeno še v času ohlajanja tik pred začetkom anglejskega glaciala, iz časa vrhunca poledenitve do pred kratkim ni bilo znano nobeno najdišče. Pri najnovjših izkopavanjih v Boxgroveju pa so odkrili pestnjake in odbitke tudi v plasteh proda, ki so bili uvrščeni v anglejski glacial, kar kaže, da ljudje niso zapustili območja današnjega Britanskega otočja tudi v času viška glaciala. Najnovejša izkopavanja v Swanscombeju so pokazala tudi, da se plasti, kjer so orodja kulturno uvrščena v clactonian, nahajajo pod plastmi z acheuléonom in nad njimi, kar pomeni, da clactonian nima nobene kronološke vrednosti, saj je obstajal pred acheuléonom in po njem (na to kaže tudi najdišče Little Thurrock). Še hujši udarec clactonianu pa so zadali pregledi starih najdb z najdišča Clacton, kjer so med gradivom, izkopanim na področju West Cliffs, odkrili tudi pestnjake, kar je privedlo avtorje, da so javno podvomili o resničnosti clactoniana tudi kot kulturnega pojava.

Najnovejše analize so pokazale tudi, da je najdišče Hoxne, ki je eponimno za hoxnijski interglacial, v resnici mlajše in sodi v prvo od dveh toplih oscilacij v hladnejšem obdobju, ki je med wolstonianskim glacialom in ipswichianskim interglacialom. Po severnoevropski shemi bi to pomenilo, da ga ni v holsteinskem interglacialu, temveč v prvi topli oscilaciji sa-alijskega glacialnega kompleksa.

Nastarejšo poselitev južne Skandinavije sta predstavila J. Holm in L. Larsson. Pišeta območju, ki naj bi bilo po tradicionalnem mišljenju prvič poseljeno šele v času hamburške kulture, kar pomeni med 14,5 do 10 Kyr BP. Avtorja pa sta zbrala vse najdbe, odkrite v kontekstih, ki jih je močno poškodovala kontinentalna poledenitev. Žal jih večina nima natančnejših datacij in se avtorja opirata predvsem na njihovo relativno kronološko uvrstitev, ki bazira na dejstvu, da so bile plasti prizadete v času viška zadnjega glaciala in so torej starejše od tega.

Najstarejša kamnita industrija, sestavljena iz jeder in odbitkov, je bila odkrita na Danskem pri kraju Vejstrup Skov. Plast z zaobljenimi orodji je sestavljena iz pomešanih sedimentov holsteinskega in eemienskega interglaciala, tako da natančne starosti orodij ni mogoče določiti. Drugo najdišče je pri Kolding Fjordu, kjer so na površju plasti, ki je bila s TL metodo postavljena v čas med 170-210 Kyr, odkrili kamnite odbitke. Kulturno najbolj zanimivo je najdišče Vejstrup dal, kjer je bilo odkritih 20 orodij, med katereimi sta dva pestnjaka, vendar pa nima natančnejše datacije.

Najstarejšo poselitev območja Kavkaza sta podala V. P. Ljubin in G. Bosinski. V uvodu članka sta avtorja najprej pojasnila izjemno geografsko pozicijo Kavkaza oziroma še natančneje zahodne Gruzije, ki je v času glacialov funkcionirala kot živalski in rastlinski refugij. Na tem območju še danes predstavljajo večino flore terciarni relikti in 20% vseh rastlinskih vrst je endemičnih. Z območja Kavkaza je znanih 6000 rastlinskih vrst, medtem ko je z ogromnega prostranstva Ruske nižine znanih le 3500.

V nadaljevanju članka sta pojasnila tudi delitev pleistocena na območju nekdanje Sovjetske zveze. Po lokalni delitvi se starejši pleistocen začne šele tik pod mejo Matuyama-Brunhes, ki po evropski kronološki shemi označuje začetek srednjega pleistocena. Vrzel pred njim zapolnjuje eopleistocen, srednji pleistocen pa obsega mlajšo polovico srednjega pleistocena po evropski kronologiji. Zaradi jasnosti besedila sta v nadaljnjem tekstu avtorja uporabljala raje evropsko delitev pleistocena namesto lokalne.

Najstarejšo poselitev tega območja in hkrati edino staro pleistocensko najdišče na tem območju predstavlja Dmanisi v Gruziji, ki sta mu avtorja posvetila največ pozornosti zaradi izjemne najdbe hominidne mandibule, ki je bila uvrščena v vrsto *Homo erectus*. Starost najdbe je ocenjena na podlagi starosti toka lave pod sedimenti. Lava ima normalno polarnost in rezultati analiz so pokazali starost $1,8 \pm 0,1$ in $1,9 \pm 0,2$ Myr. Industrija je zastopana z nekaj jedri in odbitki, od katerih je nekaj retuširanih.

Število znanih najdišč, izmed katerih sta avtorja predstavila jame Treugol'naja, Azych, Cona, Koudaro I in Koudaro III, se poveča v srednjem pleistocenu. Najpomembnejša je jama Azych, kjer so bili v plasteh X do VII odkriti kulturni ostanki z jedri in odbitki, vendar brez pestnjakov. Te plasti so se naložile v času meje Matuyama-Brunhes.

Iz starejšega dela srednjega pleistocena je plast 5v iz jame Kudaro I, iz srednjega dela pa so plasti 4 do 7 jame Treugol'naja in plast VI iz jame Azych. Vsi artefaktni skupki iz omenjenih plasti so uvrščeni v acheuléen.

Iz teh podatkov je lepo vidno, da se najstarejše kulture s pestnjaki pojavijo na območju Kavkaza na začetku starejšega pleistocena in predstavljajo najseverozahodnejši rob razprostranjenosti staropaleolitskih kultur, ki imajo svoje centre na območju Bližnjega vzhoda.

Najstarejšo poselitev atlantskega dela Maroka v okolici Casablance so predstavili J.-P. Reynal, L. Magoga, F.-Z. Sbihi-Alaoui in D. Geraads. V nasprotju s starejšim prepričanjem so njihove revizije pokazale, da iz starejšega pleistocena ne poznamo nobenih kamnitih orodij, ki bi bila najdena *in situ*. Večina teh so namreč geofakti, ki jih je izoblikovala hitro tekoča voda, del pa predstavljajo mlajša orodja, ki so se znašala na površju starejših plasti. Večje število najdišč z ostanki človeških aktivnosti je znano šele z začetka srednjega pleistocena (Sidi-Abderrahmane, Thomas-I, Oulad Hamida-I) in kulturno sodijo v acheuléen. Žal natančnejša kulturna delitev ni mogoča, ker so do poznega acheuléena uporabljali za izdelavo orodij večinoma slabše surovine in le 5% kremenca. Zaradi tega so orodja slabše izdelana in ne kažejo nobenih kompleksnejših načinov izdelave oziroma tehnik odbijanja.

Pregled aktualnih vprašanj o naravi kamnitih orodij starejšega paleolitika Evrope je napisal G. Bosinski. Izpostavil je težavo ločevanja naravno in umetno razbitih kamnov na najstarejših najdiščih. Pri surovinah za izdelavo kamnitih orodij je pokazal, da obstaja funkcionalno razmerje med oblikami kamnitih orodij in surovino iz katere so ta izdelana, pri čemer so velika in groba orodja iz grobozrnatih, majhna in bolj retuširana pa iz drobnozrnatih kamnin. Podobne rezultate je dal tudi pregled tehnik odbijanja, ki so bile prav tako prilagojene tipu surovine.

Pri analizi orodij je izpostavil dejstvo, da so najstarejši odbitki navadno nepravilnih oblik, zato je otežena njihova klasifikacija. Le redko so tudi dodatno retuširani, tako da je za njihovo prepoznavo kot orodja potrebna analiza obrabe delavnih robov.

Izpostavil je tudi težavo pri opisovanju prodniških orodij, pri katerih so zaenkrat kot edini parametri klasifikacije uporabljeni odnosi med površino orodja, ki je pokrita s korteksom, in površino, ki jo pokrivajo negativni odbitki. Prav tako je pomembna tudi oblika delovnega roba. Vse te parametre je vredno spremljati samo pri velikih serijah orodij, kajti pri majhnih skupkih so variabilnosti prevelike. Največje spremembe je navedel pri obravnavi pestnjakov, kjer so analize zanikale povezave med tehnikami izdelave in kronološko pozicijo pestnjakov.

V povzetku je definiral, da poznamo v Evropi dve vrsti skupkov kamnitih orodij. Skupke tipa A, ki vsebujejo odbitke, retuširane odbitke in prodniška orodja, ter tipa B, ki zraven orodij tipa A vsebujejo še pestnjake. Tip A je nato razdelil še na dva dela. V prvem so tista najdišča iz starejšega pleistocena, ki so starejša od prvih kultur s pestnjaki (Dmanisi, Orce) in so primerljiva z afriškim oldowanom, v drugem pa so najdišča iz

srednjega pleistocena, ki so sočasna s kulturami, ki vsebujejo pestnjake (Vértesszöllös, Petralona, Isernia, Bilzingsleben). Rezultati so pokazali, da se časovno ne da razmejiti skupin tipa A in B. Možna je le teritorialna delitev, ki je vzpostavljena na osnovi dejstva, da v srednji in vzhodni Evropi v srednjem pleistocenu prevladujejo najdišča s skupki tipa A. Prav tako mogoč argument je tudi funkcionalna delitev po krajih, kjer poznamo oba tipa, po kateri naj bi se na različnih najdiščih z različnimi orodji opravljale različne aktivnosti, vendar ta možnost potrebuje še dokončno potrditev.

Pregled datacijskih tehnik in njihovih razponov, ki so uporabne za določanje starosti srednjepleistocenskih depozitov, je pripravil M. J. Aitken. Predstavil je kalij-argon tehniko, uranov niz, luminescenčne načine datacij, ESR (Electron Spin Resonance), GRTS (The Geomagnetic Reversal Time Scale) in OIS (Oxygen Isotope Chronostratigraphy).

Podal je pomembne novosti pri GRTS-datacijah, kjer so revizije pokazale, da so nekateri dogodki v resnici nekoliko starejši, kot so menili doslej. Tako se je meja med Brunhesom in Matuyamo povzpela s prejšnjih 0,73 Myr na 0,78 Myr; Jaramilo dogodek z 0,99 Myr na 1,05 Myr in Olduvai dogodek z 1,67 do 1,87 Myr na 1,87 do 2,02 Myr.

Kot prioriteto nalogo v nadaljnjem razvoju datacijskih tehnik je predlagal preverjanje relativne favnistične kronologije, ki bazira na razvoju zobovja pri mikrosesalcih in se uporablja za datiranje najdišč iz starejšega in srednjega pleistocena.

C. S. Gamble je napisal pregled značilnosti okolja, ki so ga v Evropi poselili prvi ljudje. Opozoril je na različne pogoje ohranjanja arheoloških zapisov med južno in severno Evropo, ki sta od nekdanj izpostavljeni različnim okoljskim dejavnikom oziroma kjer so bila klimatska njihanja različno izražena. Prav tako je opozoril na različna stanja ohranjenosti skupkov med planimi najdišči, ki so bila kasneje velikokrat prizadeta zaradi naravnih dejavnikov, in jamskimi najdišči, ki so večinoma ostala ohranjena kot zaprti sistemi. Zaradi tega je okolje obravnaval na regionalni ravni, kjer je v naravne procese vstrel tudi tiste, ki se niso neposredno dotaknili arheoloških ostankov.

Pri pogojih za možnost prve poselitve se je posvetil predvsem naravnim dejavnikom. Opozoril je na naravo klimatskih nihanj, ki so najbolj izražena z OIS. Klimatska nihanja so od začetka srednjega pleistocena počasnejša in daljša (od začetka obdobja Brunhes do danes se je po OIS zvrstilo 19 oscilacij, v obdobju Matuyama pa kar 44). Druga stvar, ki je bila po njegovem mnenju prav tako pomembna, je tudi sprememba v favnističnih sestavah, ki se je zgodila v času OIS 12. V Evropi se je namreč povečala pestrost vrst rastlinojedcev (nosorožci, veliki bovodi, ovicepridi in antilope), drastično pa se je zmanjšalo število vrst mesojedih zveri (izumrejo rodovi *Homotherium* in *Megantereon* ter vrsti *Pachycrocuta perrieri* in *Pachycrocuta brevirostris*). Takšne favnistične združbe in pojav stepe z visoko stopnjo biomase so povečale število virov prehrane za ljudi, hkrati pa se je z izumrtjem zveri zmanjšalo število pri lovu konkurenčnih in človeku nevarnih vrst. Te spremenjene strukture virov prehrane naj bi tudi povzročile spremembo v socialni strukturi ljudi, ki jim je omogočila prodor v prej še neposeljena območja.

Na osnovi uporabljenih podatkov Gamble zaključuje, da je bila vsa Evropa poseljena naenkrat in za stalno, ker meni, da je bila poselitev vsake regije v Evropi mogoča le, če so bile istočasno poseljene tudi ostale regije.

Zadnji članek v zborniku sta napisala urednika knjige W. Roebroeks in T. van Kolfschoten. Kljub temu, da je bil napisan že pred samo konferenco in objavljen pred izidom zbornika (W. Roebroeks, T. van Kolfschoten, The earliest occupation of Europe: a short chronology, *Antiquity* 68, 1994, str. 489-503), izzvenci kot povzetek cele knjige in ne moremo se otresti občutka, da so avtorji posameznih člankov v bistvu le razširili dele tega prispevka. Napisan je kot militantna obramba koncepta "kratke

kronologije" poselitve Evrope, kjer v začetku omenita razprave z začetka tega stoletja, ko so ugledni strokovnjaki zagovarjali in kasneje zanikali avtentičnost eolitov. Po njunem mnenju bi pretirano ogrevanje za "dolgo kronologijo" lahko spet vodilo do podobnih napak. Za jasnejše razumevanje nadaljnega teksta predstavita tudi kronologije favnističnih ostankov za majhne (razlike med biharijsko in toringiansko favno) in velike sesalce (delitev na villafrancijsko in galeriansko favno).

V nadaljevanju članka zbereta vsa najdišča iz starejšega in srednjega pleistocena srednje Evrope, ki so jih različni avtorji omenjali kot najstarejša (Beroun, Mušov, Ivaň, Kärlich, Prezletice, Stránská skála). Njihove artefakte proglasita za nezanesljive in ugotovita, da so najstarejša zanesljiva najdišča iz časa cromerskega interglaciala oziroma iz OIS 13 do 11 in se vežejo s favno, ki vsebuje fosilne ostanke *Arvicola terrestris cantiana* (Kärlich G, Boxgrove, Mauer in Miesenheim I).

S podobnimi rezultati sta zaključila tudi obravnavo najdišč iz južne Evrope. Elegantno sta se izognila dokončnim zaključkom pri španskih najdiščih, kjer sta najdbe iz Guadix-Orce baze-na proglasila za začasno premalo izpovedne. Na enak način sta podvomila tudi v umetno naravo najdb iz TD4 v Gran Dolini v Atapuerci. Kot premalo jasna sta ovrgla tudi najdišči Monte Poggiolo in Monte Pegglija, popolnoma pa sta zanikala umetno obdelavo najdb z najdišč Chillac III, Soleilhac in Le Vallonet. Kljub zaključku je očiten upad njune odločnosti pri zanikanju možnosti starejših najdišč v južni Evropi, predvsem Španiji, kjer diplomatsko dopuščata možnosti, da bodo nove raziskave dale nove rezultate.

To negotovost sta označila kot dobro točko njunega koncepta, kajti če bo kdaj res odkrito starejše najdišče, bo ves njun konstrukt lahko preklicati.

V zaključku strneta mnenja vseh avtorjev zbornika in sklep, da v Evropi ne obstaja nobeno nedvomljivo najdišče, ki bi bilo starejše od skupkov s favnističnimi ostanki *Arvicola terrestris cantiana* oziroma okoli 500 Kyr. Po njunem mnenju podpirajo ugotovitve, ki bazirajo predvsem na arheoloških opazovanjih, tudi antropološke najdbe. Na nobenem od številnih starejših paleontoloških najdišč niso bili odkriti hominidni fosilni ostanke. Na drugi starni pa jih je bilo veliko odkritih na najdiščih, ki so stara okoli 500 Kyr in manj (Altamura, Arago, Atapuerca, Biache-Saint-Vaast, Bilzingsleben, Cava Pompei, Castel di Guido, La Chaise...).

Tako predstavlja po njunem scenariju Evropa marginalno območje človekovega razvoja, ki je bilo poseljeno zelo kasno v primerjavi z Azijo in Afriko, vendar pa je bila poselitev Evrope južno od celinske poledenitve očitno hitro dejanje, saj so najstarejši ostanke z različnih krajev skoraj iste starosti.

Sistem, ki ga predstavlja knjiga, se je začel rušiti že v času njenega izida. R. Dennel in W. Roebroeks sta objavila nekoliko predelane sklepe, kjer sta ohranila poselitev severne Evrope v času po 500 Kyr, za južno Evropo pa sta predpostavljala možnost nekoliko starejše poselitve, katere čas nista natančno precizirala (R. Dennel, W. Roebroeks, The Earliest colonization of Europe: the short chronology revisited, *Antiquity* 70, 1995, str. 535-542). Nadaljnji udarci sistemu pa so sledili iz južne Evrope.

V istem času so bile odkrite nove najdbe ostankov hominidov pri Cepranu v Italiji in v Atapuerci v Španiji. Kalavarija iz Ceprana naj bi bila po K/Ar datacijah starejša od 700 Kyr, 80 fragmentov hominidnega gradiva iz Gran Doline v Atapuerci pa je bilo najdenih v plasti TD6, ki leži en meter pod mejo Matuyama-Brunhes. Iz teh najdb se je razvila tretja hipoteza o poselitvi Evrope, imenovana "zrela Evropa", po kateri naj bi bila Evropa prvič poseljena v času od 1,0 do 0,7 Myr (E. Carbonell, M. Mosquera, X. P. Rodríguez, R. Sala, The First Human settlement of Europe. *Journal of Anthropological Research* 51, 1995, str. 107-114).

Septembra leta 1995 pa je v Orceju v Španiji potekal mednarodni paleoantropološki kongres, na katerem so španski

raziskovalci predstavili najdbe iz Guadix-Baza depresije iz okoli-ce Orceja. Kljub temu da nekateri paleoantropologi zanikajo hominidni status nekaterim odkritim fosilom, nihče ne more več podvomiti v okoli 200 odkritih kamnitih orodij z najdišč Fuente Nueva 3 in Barranco León, ki sta datirani v starejši pleistocen, natančneje v starejši del dogodka Olduvai (B. Martinez Navarro, A. Turq, J. Agusti Ballester, O. Oms, Fuente Nueva-3 (Orce, Granada, Spain) and the First Human Occupation of Europe, *Journal of Human Evolution* 33, 1997, str. 611-620; J. Gibert, Ll. Gibert, A. Iglesias, E. Maestro, Two "Oldowan" assemblages in the Plio-Pleistocene deposits of the Orce region, southeast Spain, *Antiquity* 72, 1998, str. 17-25). S temi najdbami je v ospredje spet stopila hipoteza o "dolgi kronologiji" Evrope.

Kratek pregled odkritij v Evropi v času izida knjige nam pokaže, da sta se avtorja pri izboru naslova za zbornik krepko ušela. Knjiga sicer predstavlja resnično najboljši pregled srednjepleistocenskih najdišč oziroma najboljše prikaže razvoj acheuléna in sočasnih industrij v Evropi, vendar nima več nobene zveze z naslovom. Kaže, da je vse avtorje pri pisanju člankov vodila ideja, ki je slonela na veri v "kratko kronologijo" poselitve Evrope in so vsa najdišča, ki so bila starejša od srednjega pleistocena, vnaprej označili za premalo prepričljiva, da bi jih lahko uporabili v svoji obravnavi. Že raziskave v času izida knjige pa so pokazale, da je treba najstarejšo poselitev Evrope iskati najmanj milijon let pred časom, ki se izpostavi v zaključnem članku knjige.

Poleg tega pa ima knjiga še eno slabo lastnost, ki izhaja iz dejstva, da vsak od avtorjev pojasnjuje časovni presek skozi najdišča neke omejene regije. S tem pristopom se namreč izgubi širša prostorska komponenta povezav med regijami in nihče nam v knjigi ne odgovori na vprašanje o gibanju populacij oziroma smeri širitve kultur. Tako kljub obetavnemu naslovu ostanemo brez odgovorov na vprašanje, od kod je bila Evropa prvič poseljena oziroma kakšna je bila smer in kronologija širjenja acheuléna v Evropi.

Kljub nekaterim očitnim pomanjkljivostim lahko zaključimo, da predstavlja knjiga najboljši pregled srednjega pleistocena Evrope, vendar kljub obetavnemu naslovu ne razjasni poteka in kulturne uvrstitve najstarejše poselitve Evrope, za kar pa ne moremo obsojati stanja raziskav, ampak je vzrok neustrezna konceptualna usmeritev urednikov knjige.

Boris KAVUR

The Middle Paleolithic site of Combe-Capelle Bas (France).

Harold L. Dibble, Michel Lenoir (eds.). University Museum Monograph 91. University of Pennsylvania 1995. 363 strani, slike.

"Arheološka analiza najdišča in interpretacija slednjega sta lahko le toliko zanesljivi, kolikor je zanesljiva tudi integriteta raziskovanega najdišča. Integriteto najdišča pa lahko določimo le s poznavanjem naravnih in kulturnih procesov, ki so vodili k tvorjenju najdišča. In ker smo v zadnjih 25 letih priča hitremu razvoju in uporabi novih analitskih tehnik, tako pri izkopavanjih kot tudi pri obdelavi gradiva, so revizijska iskopavanja velikih najdišč, delno izkopanih na začetku tega stoletja, postala prava nujna. Combe-Capelle Bas je eno izmed njih.", nam v predgovoru pojasni G. Frison.

Pričujoča knjiga je rezultat dela približno petdesetih strokovnjakov, ki so sodelovali v projektu pod vodstvom H. Dibble (University of Pennsylvania) in M. Lenoira (Université de Bordeaux), ki sta rezultate tudi uredila in izdala v monografski obliki.

V uvodnem prispevku nam urednika predstavi zgodovino raziskovanja na Combe-Capelle Bas, kjer se je intenzivno

izkopavalo vse od konca 19. stoletja. Najpomembnejša so bila izkopavanja Henri-Marc Amija, ki je kopal od leta 1926 do svoje smrti leta 1931. Večji del izkopane gradiva je po njegovi smrti objavil njegov prijatelj Denis Peyrony, ki ga je tudi vzbudil k izkopavanju, del pa je prevzel v obdelavo Maurice Bourgon, ki je pripravljajal monografsko obdelavo moustériena v Perigordu. Vendar je leta 1951 umrl in njegove rezultate je posthum-no izdal François Bordes. Žal je zaradi prehitre smrti Amija in Bourgona velik del informacij izgubljen, vendar je najdišče kmalu postalo eno izmed ključnih najdišč pri formuliranju srednjepaleolitske sistematike v delih Abbé Breuila, Peyronyja, Bordesa in drugih raziskovalcev v sredini tega stoletja.

Vse to je botrovalo odločitvi, da se najdišče ponovno raz-išče. Iz zgodnjih izkopavanj namreč ni bilo skoraj nobenih informacij o geološki zgradbi in kronološki uvrstitvi najdišča. Prav tako so obstajale nejasnosti pri kulturni opredelitvi, kajti zaporedje različnih industrij, kot ga je navedel Bourgon, ni bilo v skladu z ugotovitvami z drugih podobnih najdišč. Povrh vsega pa se najdišče nahaja na viru zelo kvalitetnega kremenca in bi lahko nudilo dobre informacije o vplivu surovine na moustériensko kulturno variabilnost.

V prvem poglavju M. Lenoir in H. L. Dibble predstavi pregled zgodovine raziskav paleolitskih najdišč v dolini reke Couze in podata katalog najdišč. Kljub nekaterim znanim najdiščem je prazgodivinska poselitev doline Couze slabše pojasnjena kot poselitev bližnje Véz re, kar je verjetno posledica majhnega števila najdišč z ostanki umetnosti, ki so dolgo časa privlačili raziskovalce in investitorje (stenska umetnost je bila odkrita le v Grotte de la Cavaille). Raziskave amaterjev so se začele že konec prejšnjega stoletja, sistematično pa se je začelo izkopavati po letu 1909, ko je Otto Hauser odkril človeški skelet pri Roc de Combe-Capelle. Raziskave obdobja od začetka tridesetih let do sredine stoletja je vodil predvsem Peyrony, kamlu pa se je vključil tudi Bordes in še kasneje Denise de Sonneville-Bordes. V sedemdesetih letih je raziskave vodila Anta Montet-White, kasneje pa sta se ji pridružila še Arthur Jelinek in Harold Dibble.

Večina staro- in srednjepaleolitskih najdišč je na prostem, od tega so nekatera na pobočjih (Combe-Capelle), večinoma pa so ob vznožju skal oziroma skalnih previsov (Abri Peyrony pri Combe-Capelle). Mlajšepaleolitska najdišča so večinoma v jamah in ob vznožjih skal (Le Trou du Peyrol, Mazaret, Roc Noir, La Gravette, Le Colombier).

V drugem poglavju sta H. L. Dibble in M. Lenoir predstavila razvoj načrta raziskav njenih izkopavanj. Najprej sta predstavila zgodovinski potek razvoja razlag o pomenu industrijske variabilnosti srednjepaleolitskih skupkov v jugozahodni Evropi, ki ga navadno poimenujejo kar "Bordes-Binford debata", kjer temu da je vanjo vpletenih še mnogo drugih raziskovalcev.

Začetek raziskovanja moustériena imenujeta obdobje unilinearnih shem. G. de Mortillet in E. Lartet sta moustérien pojmovala kot razvojno stopnjo v linearnem razvoju kamnitih industrij. Podobne koncepte je uporabljal tudi V. Commont, ko je moustérien razdelil na štiri zaporedne stopnje (*Moustérien faune chaude*, *Moustérien ancien*, *Moustérien moyen* in *Moustérien supérieur*), ki naj bi predstavljale unilinearno evolucijo moustériena.

Kmalu za tem je D. Peyrony predstavil model, po katerem obstajata dve vzporedni tradiciji pri izdelovanju kamnitih orodij - klasični moustérien in moustérien z acheuléensko tradicijo (MAT). Ta koncept je kasneje razširil še na mlajši paleolitik, kjer je kot dve vzporedni tradiciji pojmoval aurignacien in perigordien. Pod njegovim vplivom je Breuil idejo dveh tradicij razširil tudi na starejši paleolitik, kjer je definiral acheuléen in clactonien kot dve vzporedni tradiciji v izdelavi kamnitih orodij. Vsi ti modeli so temeljili na ideji, da posamezni tipi orodij (*fossiles directeurs*) kulturno opredelijo celoten skupek.

V nasprotju s prejšnjimi raziskovalci je Bordes definiral tipološko listo 63 standardiziranih orodnih tipov in skupke